

КРАНІОЛОГІЧНИЙ КОМПЛЕКС МЕШКАНЦІВ МІСТЕЧКА СТАЙКИ XVII ст. І ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ

Антропологічна характеристика мешканців Середньої Наддніпрянщини доби пізнього середньовіччя аналізується за матеріалами з поховань могильника біля с. Стайки Кагарлицького р-ну Київської обл. Надаються повні краніологічні таблиці індивідуальних та середньостатистичних даних чоловічої і жіночої серій цього могильника, а також результати їх співставлення з синхронними групами населення Східної Європи методом канонічного аналізу. Наводяться також результати палеодемографічного, палеопатологічного та епігенетичного досліджень населення Стайок XVII ст.

Ключові слова: Середня Наддніпрянщина, пізнє середньовіччя, антропологічний тип, краніологія, канонічний аналіз.

Антропологічні дослідження матеріалів доби пізнього середньовіччя посідають особливе місце в українських антропологічних студіях, оскільки саме в цей час завершувалася інтеграція фізичного типу і рис зовнішності, притаманних більшій частині сучасного населення нашої держави. Тоді на теренах Центральної України, зокрема, у Середній Наддніпрянщині, на Поділлі і Слобожанщині, консолідувався центрально-український антропологічний тип, який характеризується високим зростом, здебільшого темною пігментацією очей та волосся, помірно широкими черепом і обличчям та прямим носом. Цей тип був виділений в результаті комплексного аналізу численних груп сучасного населення зазначеного регіону на основі чотирьох категорій антропологічних ознак: соматологічних, одонтологічних, дерматогліфічних і гематологічних (Дяченко 1965; Сегеда 2001). Однак вивчення витоків краніологічних складових цього типу на різних етапах його формування довго стримувалося відсутністю даних про будову черепа населення території України у пізньому середньовіччі.

Перша публікація краніологічних матеріалів цього історичного періоду належить польському антропологу А. Малиновському, який отримав індивідуальні виміри черепів із Козацької могили м. Львова (XVII ст.), де були поховані 73 особи з війська Богдана Хмельницького (Malinowski 1981). Пізніше київський дослідник П. М. Покас опублікував краніологічну серію з пізньосередньовічних поховань київського Подолу (Покас 1993). Важливим кроком у вивченні антропологічного складу населення Середньої Над-

дніпрянщини кінця XVI — першої половини XVII ст. стали дослідження Т. О. Рудич, яка проаналізувала краніологічні матеріали з могильників у Вишгороді, Чигирині і Суботові, а також із поховань у Михайлівському монастирі в Києві (Рудич 2000; 2009; 2014). Похованим там людям був притаманний європеоїдний комплекс ознак, при цьому вони відзначалися брахікранною формою черепа і відносно широким обличчям (Рудич 2016), що цілком узгоджується з характеристикою центрально-українського типу.

Останнім часом джерелознавча база до вивчення історії формування населення України козацької доби поповнилася антропологічними матеріалами з могильника біля села Стайки Кагарлицького р-ну Київської обл. Ці матеріали вивчали за різними методиками; зокрема, Ю. В. Долженко (2011) проаналізував частоту епігенетичних ознак на черепах похованих, а О. Д. Козак (2014) детально дослідила морфологічні характеристики, сліди травм, зубних, метаболічних та інфекційних захворювань у середньовічних жителів Стайок. Опубліковані також попередні результати краніологічного аналізу серії Стайок (Потехіна 2016), однак обмежений обсяг першої публікації не дозволив розмістити в ній індивідуальні краніологічні дані вимірів чоловічих і жіночих черепів. Оскільки саме індивідуальні метричні дані є необхідним джерелом вивчення краніологічних компонентів у складі середньовічного населення території України, тут публікуються ці матеріали у розширеному варіанті, з таблицями індивідуальних вимірів чоловічих і жіночих черепів за повною краніологічною програмою.

Перші кілька скелетів з цього могильника були передані до Інституту археології НАН України восени 2005 р. місцевими робітниками, які повідомили, що біля села Стайки, на високому правому березі Дніпра, руйнується стародавній цвинтар, можливо, трипільської культури (рис. 1). Для проведення термінових розвідувальних робіт з Інституту виїхала група у складі О. Корвіна-Піотровського, Є. Пічура та автора цієї статті. Однак трипільських поховань там виявлено не було, а розчищені тоді дві зруйновані осипом могили, які були здійснені у дерев'яній труні з дотриманням канонів християнської обрядовості, відносилися до пізнього середньовіччя. Там також були зібрані рештки ще одного скелета із зруйнованого поховання цього ж часу (рис. 2). Як пізніше з'ясувалося, досліджені тоді могили належали ґрунтовому цвинтарю козацької доби (Готун та ін. 2004).

Рис. 1. Вид на Дніпро з могильника Стайки

Fig. 1. View of the Dnieper River from the burial ground of Staiky

Рис. 2. Розчистка частково зруйнованого осипом поховання під час рекогносцировочних робіт на могильнику Стайки у 2005 р.

Fig. 2. Cleaning of partially destroyed burial during the exploration works at the burial ground of Staiky in 2005

Могильник і багат шарове поселення розташовані на північно-східній околиці с. Стайки. На поселенні виявлено поодинокі трипільські знахідки, матеріали доби міді і бронзи, а також скіфського та ранньослов'янського періодів. Повністю могильник розкопала у 2006 р. Північна експедиція ІА НАН України під керівництвом А. Петраускаса (Петраускас та ін. 2007; Петраускас, Готун, Квітницький 2007). Загалом археологами досліджено 26 ґрунтових поховань козацької доби. Решта могил, ймовірно, зруйнована цегельним кар'єром і осипами. Поховання були розташовані дуже щільно, іноді 3—4 шарами, верхні знаходилися у дерновому ґрунті. Супроводжувальний інвентар обмежується залізними цвяхами та скобами від трун. У культурному шарі знайдені дві срібні монети 1632 і 1634 рр., загалом же могильник датується другою половиною XVII ст.

Більшість кістяків знаходилися в анатомічному положенні, але у кількох могилах, частково пошкоджених земляними роботами і розмивами, нижні сегменти скелетів були втрачені (рис. 3). Стан збереженості кісткової тканини виявився добрим. Загалом з могильника у Стайках нами досліджено 30 скелетів, враховуючи і матеріали з розвідки. Визначення статі і віку показали, що 14 з них належали чоловікам, 6 — жінкам, 10 — дітям. Більшість чоловіків померли у віці від 18 до 40 років, і лише кілька були старші за 50 років. Вік смерті половини жінок припадав на активний дітородний період життя, між 18 і 30 роками, інші померли у старшому віці.

При ознайомленні з кістковими рештками з цього могильника вражає велика кількість слідів

Рис. 3. Поховання з могильника Стайки, нижня частина скелета втрачена в результаті осипу

Fig. 3. A burial from the burial ground of Staiky, the lower part of the skeleton lost as a result of a scree

Рис. 4. Слід від загоєної рубаної рани на лівій скроневій кістці чоловіка з поховання 7, могильник Стайки

Fig. 4. Traces of the healed chopped wound on the left temporal bone of a man from the burial 7, Staiky burial ground

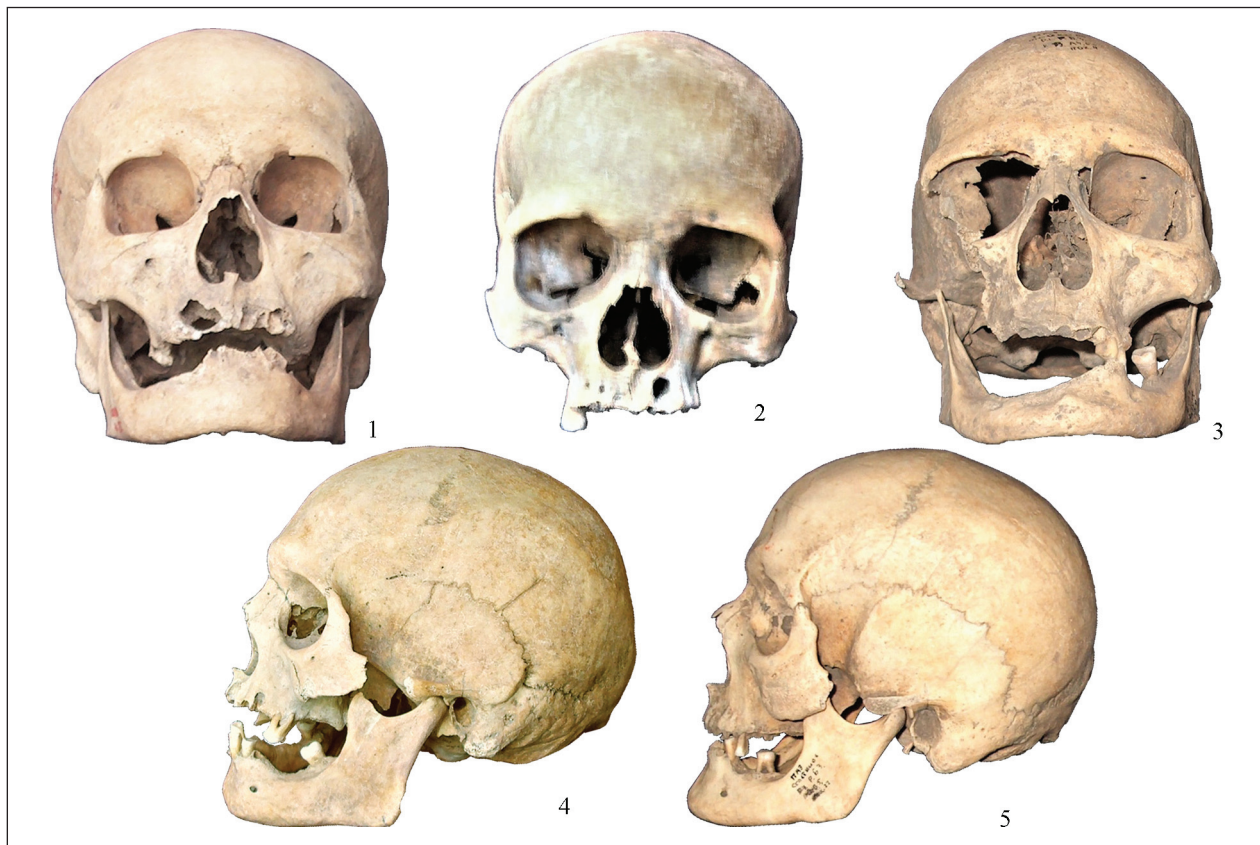

Рис. 5. Черепи із прижиттєвою втратою зубів: 1 — чоловік, поховання 26, посттравматична втрата; 2 — жінка, поховання 26, кістогранульома верхньої щелепи зліва; 3 — жінка 50—60 років, поховання 4, прижиттєва втрата з повною атрофією альвеолярного краю нижньої щелепи справа; 4 — чоловік, поховання 18, прижиттєва втрата з атрофією альвеолярного краю; 5 — чоловік, поховання 11, втрата зубів, пародонтоз

Fig. 5. Skulls with lifetime tooth loss: 1 — male, burial 26, post-traumatic tooth loss; 2 — female, burial 26, cystogranuloma of the upper jaw, left side; 3 — female 50—60 years old, burial 4, lifetime tooth loss with complete atrophy of the alveolar edge of the lower jaw, right side; 4 — male, burial 18, lifetime loss with alveolar atrophy; 5 — male, burial 11, loss of teeth, periodontitis

серйозних травматичних ушкоджень, як, наприклад, загосна травма від холодної зброї на лівій скроневій кістці чоловіка з поховання 7 (рис. 4). За даними О. Д. Козак, більшість пошкоджень черепа та переломів ребер, довгих кісток рук, ніг та ключиць зустрічаються у чоловіків, що може вказувати на заняття

військовою справою. Численні травми кісток посткраніального скелета та дегенеративні зміни на суглобах кінцівок і хребців свідчать про великі фізичні навантаження та травмогенність, які пов'язані, на думку дослідниці, з топографічними особливостями середовища (Козак 2014, с. 119—128).

Рис. 6. Чоловічі черепи зі значною масивністю та вираженим кістковим рельєфом в області надбрів'я і кутів нижньої щелепи: 1 — поховання 12; 2 — поховання 17

Fig. 6. Male skulls with significant massiveness and a prominent bone relief in the supraorbital region and the angles of the lower jaw: 1 — burial 12; 2 — burial 17

І у чоловіків, і у жінок спостережено численні патології зубо-щелепного апарату. У багатьох випадках виявлено прижиттєву втрату зубів внаслідок прогресуючого карієсу або захворювання пародонту, наслідки періапикальних запальних процесів абсцеси та гранульоми (рис. 5). Захворювання щелеп і зубів відображають, очевидно, недостатню гігієну ротової порожнини, і можливо, недосконалість раціону харчування цих людей. Вивчення дитячих скелетів показує досить високий відсоток захворювань на цингу і анемії у дітей (Козак 2014, с. 124—126). За своїми фізичними рисами мешканці містечка Стайки були типовими представниками середньовічного сільського населення. Вони відзначалися середнім зростом і добре розвиненою мускулатурою, а також значною масивністю черепа з сильно вираженим рельєфом (рис. 6).

Краніологічна колекція Стайок нараховує 12 чоловічих і 6 жіночих черепів. Чоловіча серія в середньому мезокранна (76,2), хоча форма черепної коробки варіює в широких межах, від доліхокранної до виражено брахікранної (табл. 1). З десяти черепів, на яких вдалося зробити відповідні виміри, чотири виявилися доліхокранними, п'ять — мезокранними та один брахікранний. Висота склепіння в середньому виявилася великою. Діаметр вилиць загалом в серії помірний (136,4 мм), однак чотири черепи мають дуже широке обличчя. Воно середньо-високе за індексом (52,0), загалом добре профільоване у горизонтальній площині, однак кілька черепів мають ослаблений горизонтальний профіль на верхньому рівні. Орбіти низькі, ніс досить широкий, над рівнем профілю обличчя він виступає помірно (табл. 1).

Таблиця 1. Індивідуальні краніологічні виміри чоловічих черепів з могильника XVII ст. Стайки

Table 1. Individual metric data of male skulls from the burial ground of Staiky, 17th century

Номер за Мартіном	Ознаки	Поховання, №											
		3/2005	1/2006	3/2006	5/2006	7/2006	9/2006	11/2006	12/2006	16/2006	17/2006	18/2006	26г/2006
1	Поздовжній діаметр	182	182	—	—	186	178	177	190	194	177	190	181
8	Поперечний діаметр	141	134	154	141	134	135	138	148	147	151	141	130
17	Висотний діаметр $b-br$	138	134	—	128	—	131	136	142	142	142	140	138
20	Висотний діаметр $p-br$	115,6	111,1	121,6	114,5	112,5	109,6	117,1	118,6	115,9	117,1	117,4	109,9
9	Найменша ширина чола	95	93	—	—	97	95	96	100	104	99	96	91
10	Найбільша ширина чола	119	112	—	118?	114	124	114	123	136	124	118	112
5	Довжина основи черепа	103	105	—	—	—	95	100	105	103	112	109	104
11	Ширина основи черепа	127	119	132	127	123	122	122	124	132	135	132	115

Продовження табл. 1.

Continuation of table 1.

Номер за Мартіном	Ознаки	Поховання, №											
		3/2005	1/2006	3/2006	5/2006	7/2006	9/2006	11/2006	12/2006	16/2006	17/2006	18/2006	26r/2006
12	Ширина потилиці	111	107	114	109	113	107	104	117	115	112	105	101
29	Лобна хорда	111	110	—	—	113	107	116	121	115	110	113	104
30	Тім'яна хорда	117	108	129 (?)	107	105	110	108	118	118	107	110	107
31	Потилична хорда	—	—	102	88	—	92	91	99	101	95	101	105
23a	Горизонтальна окружність через <i>ofr</i>	517	507	—	—	520	502	498	536	549	507	522	502
24	Поперечна дуга <i>po—br—po</i>	316	307	342	—	312	308	320	335	326	327	324	305
25	Сагітальна дуга	370	—	—	—	—	365	368	391	388	351	374	372
26	Лобна дуга	124	125	—	—	130	126	133	140	137	120	129	120
27	Тім'яна дуга	130	121	150 (?)	120	115	125	119	128	132	120	122	122
28	Потилична дуга	116	—	123	110	—	114	116	123	119	111	123	130
7	Довжина потиличного отвору	39	—	—	39	—	—	34	38	42	37	38	35
16	Ширина потиличного отвору	—	—	—	—	—	—	28	30	34	33	30	—
FS	Висота вигину чола	21	23	—	—	29	26	29	31	26	22,3	24	26,6
OS	Висота вигину потилиці	20	—	29	28	—	—	30	27	28	23	29	31,6
—	Надперенісся	5	4	—	—	2	4	4—5	4	5	5	5	—
—	Надбрівні дуги	3	2	—	—	2	2	2	1	2	2	2	—
—	Зовнішній потиличний виступ	2	2	4	2	3	3	5	5	1	2	4	—
—	Соскоподібний виросток	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	2	—
8 : 1	Черепний індекс	77,5	73,6	—	—	72,0	75,8	78,0	77,9	75,8	85,3	74,2	71,8
17 : 1	Висотно-поздовжній індекс I	75,8	73,6	—	—	—	73,6	76,8	74,7	73,2	80,2	73,7	76,2
17 : 8	Висотно-поперечний індекс I	97,9	100,0	—	90,8	—	97,0	98,6	95,9	96,6	94,0	99,3	106,2
20 : 1	Висотно-поздовжній індекс II	63,5	61,1	—	—	60,5	61,6	66,1	62,4	59,8	66,2	61,8	60,7
20 : 8	Висотно-поперечний індекс II	82,0	82,9	79,0	81,2	83,9	81,2	84,8	80,2	78,9	77,6	83,2	84,5
9 : 10	Лобний індекс	79,8	83,0	—	—	85,1	76,6	84,2	81,3	76,5	79,8	81,4	81,3
9 : 8	Лобно-поперечний індекс	67,4	69,4	—	—	72,4	70,4	69,6	67,6	70,7	65,6	68,1	70,0
29 : 26	Індекс вигину лобної кістки	89,5	88,0	—	—	86,9	84,9	87,2	86,4	83,9	91,7	87,6	86,7
30 : 27	Індекс вигину тім'яної кістки	90,0	89,3	—	89,2	91,3	88,0	90,8	92,2	89,4	89,2	90,2	87,7
31 : 28	Індекс вигину потиличної кістки	—	—	82,9	80,0	—	80,7	78,4	80,5	84,9	85,6	82,1	80,8
28 : 27	Потилично-тім'яний індекс	89,2	—	—	91,7	—	91,2	97,5	96,1	90,2	92,5	100,8	106,6
26 : 25	Лобно-сагітальний індекс	33,5	—	—	—	—	34,5	36,1	35,8	35,3	34,2	34,5	32,3
45	Діаметр вилиць	136	134	142	—	136	132	128 (?)	134	141	145	142	122
40	Довжина основи обличчя	101	96	—	—	—	90	93	101	98	106	108	92
48	Верхня висота обличчя	70	71	—	—	73	—	74	68	74	73	66 (?)	—
47	Повна висота обличчя	—	124	—	—	121	100 (?)	117	115	—	117	—	—
43	Верхня ширина обличчя	109	103	—	—	104	101	106	106	114	112	104	101
46	Середня ширина обличчя	99	95	101 (?)	—	93	94	97	93	100	105	100	94
60	Довжина альвеолярної дуги	54	52	53	54	56	50	49	53	59	56	56	52
61	Ширина альвеолярної дуги	65	59	66	62	62 (?)	57 (?)	57	62	60 (?)	64	61	—
62	Довжина піднебіння	47	41	48	44	45	39	40	45	46	35	48	42
63	Ширина піднебіння	36	33	39	35	32	34	37	34	38	36	36	35
55	Висота носа	51,5	56	—	—	54	46,5	53	48	53,5	54	50	46
54	Ширина носа	26,6	24	24	21 (?)	26	25	25	26	24	25	28	26
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	41,6	42	40	—	40	41	41	40	—	44	44	—
52	Висота орбіти	31	34	—	—	31	31	31	29	33,5	35	33	33
—	Бімаллярна ширина <i>fmo—fmo</i>	101	95	—	—	98	94	99	99	107	105	101	95
—	Висота <i>nasion</i> над <i>fmo—fmo</i>	18	20	—	—	19	16	19	20	17	18	21	15,8
—	Зигомаксиллярна ширина <i>zm—zm</i>	97	92	99 (?)	—	93	92	100	94	98	106	100	93,8
—	Висота <i>subspinale</i> над <i>zm—zm</i>	23	25,5	25	—	22	22	26	24	22	24	25	22,3
SC	Симотична ширина	8	11	—	—	13	12	9	10	9,5	11,6	12	12,3
SS	Симотична висота	5	7	—	—	5	3,5	3	3,8	3	5,5	6	5
MC	Максилофронтальна ширина	21	18	—	—	23	19	22	20	25	20,2	20	19
MS	Максилофронтальна висота	7,6	9,5	—	—	9	6	7	9,5	8	9,9	10	8
DC	Дакріальна ширина	24	21	—	—	24	22	25	—	—	19,1	23	—
DS	Дакріальна висота	12	12	—	—	12	7,5	11	—	—	13,2	12	—

Закінчення табл. 1.

End of table 1.

Номер за Мартіном	Ознаки	Поховання, №											
		3/2005	1/2006	3/2006	5/2006	7/2006	9/2006	11/2006	12/2006	16/2006	17/2006	18/2006	26/2006
77	Назомаліярний кут	142,8	134,0	—	—	137,0	142,0	137,5	135,4	144,8	142,0	134,5	143,0
Zm	Зигмаксилярний кут	129,0	122,5	—	—	129,0	128,5	125,0	125,5	131,1	131,0	126,5	129,0
75.1	Кут виступання носа	—	34	—	—	24	—	17	26	30	30	—	—
47 : 45	Лицевий індекс	—	92,5	—	—	89,0	—	—	85,8	—	80,7	—	—
48 : 45	Верхньолицевий індекс	51,5	53,0	—	—	53,7	—	—	50,7	52,5	50,3	—	—
40 : 5	Індекс виступання обличчя	98,1	91,4	—	—	—	94,7	93,0	96,2	95,1	94,6	99,1	88,5
45 : 8	Горизонтальний фацио-церебральний індекс	96,5	100,0	92,2	—	101,5	97,8	—	90,5	95,9	96,0	100,7	93,8
9 : 45	Лобно-виличний індекс	69,9	69,4	—	—	71,3	72,0	—	74,6	73,8	68,3	67,6	74,6
52 : 51	Орбітний індекс	74,5	81,0	—	—	77,5	75,6	75,6	72,5	—	79,5	75,0	—
54 : 55	Носовий індекс	51,7	42,9	—	—	48,1	53,8	47,2	54,2	44,9	46,3	56,0	56,5
DS : DC	Дакріальний індекс	50,0	57,1	—	—	50,0	34,1	44,0	—	—	69,1	52,2	—
SS : SC	Симотичний індекс	62,5	63,6	—	—	38,5	29,2	33,3	38,0	31,6	47,4	50,0	40,7
MS : MC	Максило-фронтальний індекс	36,2	52,8	—	—	39,1	31,6	31,8	47,5	32,0	49,0	50,0	42,1
71a	Найменша ширина гілки	—	31	32	29	34	30	31	32	29	38	32	—
65	Виросткова ширина	—	112	—	115	—	120	118	123	133	130	—	—
66	Ширина між кутами нижньої щелепи	—	100	—	111	104	105	99	103	115	126	112	—
67	Передня ширина нижньої щелепи	—	46	46	46	44	47	42	46	46	48	49	—
69	Висота симфізу нижньої щелепи	—	33	37	34	37	—	—	34	32	28	—	—
69.1	Висота тіла нижньої щелепи	—	35	35 (?)	30	37	—	35	32	34	29	—	—
69.3	Товщина тіла нижньої щелепи	—	12	12	10	15	12	11	12	13	13	14	—
69.3 : 69.1	Індекс масивності нижньої щелепи	—	34,3	—	33,3	40,5	—	31,4	37,5	38,2	44,8	—	—

Жіночі черепи загалом характеризуються середніми розмірами трьох основних діаметрів черепа, відносно більш широкою порівняно з чоловіками, суббрахікранною формою (79,9), лише один жіночий череп виявився доліхокранним. Обличчя у жінок помірно широке (125,3 мм), середньо-висо-

ке за верхньолицевим показником (52,5), помірно профільоване у горизонтальній площині. Орбіти низькі, ширина носа і кут його випинання помірні (табл. 2). Загалом у середньому вияві поховані у Стайках люди належали до мезокранного помірно широколицького європеїдного типу.

Таблиця 2. Індивідуальні краніологічні виміри жіночих черепів з могильника XVII ст. Стайки

Table 2. Individual metric data of female skulls from the burial ground of Staiky, 17th century

Номер за Мартіном	Ознаки	Поховання, №					
		1/2005	4/2006	8/2006	13/2006	25/2006	26/2006
1	Поздовжній діаметр	173,4	182	174	170	170	176
8	Поперечний діаметр	144	130	140	133	142	146
17	Висотний діаметр $b-br$	122	131	—	127	130	136
20	Висотний діаметр $p-br$	105,9	106,9	110,4	102,9	110,6	114,5
9	Найменша ширина чола	96	88	94	92	93	92
10	Найбільша ширина чола	120	108	116	118	118	125
5	Довжина основи черепа	90	101	—	104	95	100
11	Ширина основи черепа	124	115	120	115	117	—
12	Ширина потилиці	112	109	106	102	107	108
29	Лобна хорда	107	111	103	102	106	108
30	Тім'яна хорда	111	104	108	99	112	117
31	Потилична хорда	92	97	—	91	90	89
23a	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	510	503	489	494	495	515
24	Поперечна дуга $po-br-po$	305	292	307	304	312	325
25	Сагітальна дуга	360	364	—	341	359	368
26	Лобна дуга	124	128	114	119	120	130
27	Тім'яна дуга	126	114	120	107	127	130

Продовження табл. 2.

Continuation of table 2.

Номер за Мартіном	Ознаки	Поховання, №					
		1/2005	4/2006	8/2006	13/2006	25/2006	26/2006
28	Потилична дуга	110	122	—	115	112	108
7	Довжина потиличного отвору	33	37	—	36	34	31,5
16	Ширина потиличного отвору	30	31	—	30	29	27,4
FS	Висота вигину чола	27	26	20	26	25	29
OS	Висота вигину потилиці	25	30	—	23	26	24
—	Надперенісся	1	2	2	1	1(0)	3
—	Надбрівні дуги	1	2	2	1	1(0)	2
—	Зовнішній потиличний виступ	0	1	2—3	0—1	1	1
—	Соскоподібний виросток	2	1	2	1	1	2
8 : 1	Черепний індекс	83,0	71,4	80,5	78,2	83,5	83,0
17 : 1	Висотно-поздовжній індекс I	70,4	72,0	—	74,7	76,5	77,3
17 : 8	Висотно-поперечний індекс I	84,7	100,8	—	95,5	91,5	93,2
20 : 1	Висотно-поздовжній індекс II	61,1	58,7	63,4	60,5	65,1	65,1
20 : 8	Висотно-поперечний індекс II	73,6	82,2	78,8	77,4	77,9	78,5
9 : 10	Лобний індекс	80,0	81,5	81,0	78,0	78,8	73,6
9 : 8	Лобно-поперечний індекс	66,7	67,7	67,1	69,2	65,5	63,0
29 : 26	Індекс вигину лобної кістки	86,3	86,7	90,4	85,7	88,3	83,1
30 : 27	Індекс вигину тім'яної кістки	8,7	91,2	90,0	92,5	88,2	90,0
31 : 28	Індекс вигину потиличної кістки	83,6	79,5	—	79,1	80,4	82,4
28 : 27	Потилично-тім'яний індекс	87,3	107,0	—	107,5	88,2	83,1
26 : 25	Лобно-сагітальний індекс	34,4	35,2	—	34,9	33,4	35,3
45	Діаметр вилиць	126	126	126	127	125	122
40	Довжина основи обличчя	86	96	—	102	90	95
48	Верхня висота обличчя	63	64	61	69	65	—
47	Повна висота обличчя	106	—	—	115	115	—
43	Верхня ширина обличчя	104	100	105	101	100	97
46	Середня ширина обличчя	88	100	92	97	86	95
60	Довжина альвеолярної дуги	48	53	50	55	50	51
61	Ширина альвеолярної дуги	57	—	—	59	55	—
62	Довжина піднебіння	43	47	41	43	41	40
63	Ширина піднебіння	32	—	34	35	32	37
55	Висота носа	45,3	47	46	48	48	45
54	Ширина носа	22	26	27	21	23	22
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	40	42	44	39	39,9	39
52	Висота орбіти	33	31	32	30	35	28
—	Бімалярна ширина <i>fmo—fmo</i>	96	97	100	94,8	92,5	91
—	Висота <i>nasion</i> над <i>fmo—fmo</i>	15	19	20	16	13	12
—	Зигмаксиллярна ширина <i>zm—zm</i>	87	102	95	98,5	85,5	95
—	Висота <i>subspinale</i> над <i>zm—zm</i>	17	17	22	23	19	18
SC	Симотична ширина	9	10	10	9	11	10,4
SS	Симотична висота	5	4	4	3	4	3
MC	Максилофронтальна ширина	19	19	20	20,5	17,8	19,5
MS	Максилофронтальна висота	7,5	8	6	8	7	6
DC	Дакріальна ширина	21	—	24	—	19,2	21,8
DS	Дакріальна висота	9	—	11	—	11	10
77	Назомулярний кут	145	137	136	142,4	148,5	150,2
Zm	Зигмаксиллярний кут	137	143	130	130	132	142
75.1	Кут виступання носа	22	20	30	—	—	22
47 : 45	Лицевий індекс	84,1	—	—	90,6	92,0	0,0
48 : 45	Верхньолицевий індекс	50,0	50,8	48,4	54,3	52,0	—
40 : 5	Індекс виступання обличчя	95,6	95,0	—	98,1	94,7	95,0
45 : 8	Горизонтальний фацио-церебральний індекс	87,5	96,9	90,0	95,5	88,0	83,6
9 : 45	Лобно-виличний індекс	76,2	69,8	74,6	72,4	74,4	75,4

Закінчення табл. 2.

End of table 2.

Номер за Мартіном	Ознаки	Поховання, №					
		1/2005	4/2006	8/2006	13/2006	25/2006	26/2006
52 : 51	Орбітний індекс	82,5	73,8	72,7	76,9	87,7	71,8
54 : 55	Носовий індекс	48,6	55,3	58,7	43,8	47,9	48,9
DS : DC	Дакріальний індекс	42,9	—	45,8	—	57,3	45,9
SS : SC	Симотичний індекс	55,6	40,0	40,0	33,3	36,4	28,8
MS : MC	Максило-фронтальний індекс	39,5	42,1	30,0	39,0	39,3	30,8
68.1	Довжина нижньої щелепи від виростків	—	—	—	—	—	—
79	Кут гілки нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
68	Довжина нижньої щелепи від кутів	—	—	—	—	—	—
70	Висота гілки нижньої щелепи	—	—	—	—	—	—
71a	Найменша ширина гілки	30	32	30	27	32	33
65	Виросткова ширина	119	116	—	—	117	116
66	Ширина між кутами нижньої щелепи	99	99	—	107	88	90
67	Передня ширина нижньої щелепи	44	43	41	40	43	46
69	Висота симфізу нижньої щелепи	31	—	—	34	—	—
69.1	Висота тіла нижньої щелепи	31	—	—	32	—	—
69.3	Товщина тіла нижньої щелепи	10	10(?)	12	10	10	10
69.3 : 69.1	Індекс масивності нижньої щелепи	32,3	—	—	31,3	—	—

Слід зазначити, що як у жінок, так і у чоловіків зі Стайок параметри мінливості низки таксономічно важливих ознак (черепний, верхньолицевий, носовий індекси, носовий кут і кути горизонтального профілю) виходять за стандартні межі (табл. 3, 4). Це може вказувати на неоднорідний антропологічний склад населення і присутність у чоловічій

і жіночій вибірках як мінімум двох різнорідних краніологічних компонентів. Однак їх виділення при невеликій чисельності досліджуваних серій є недоцільним, оскільки існує певний ризик прийняти випадкові характеристики за репрезентативні комплекси. Тому потрібно орієнтуватися на середні групові характеристики матеріалів Стайок при їх

Таблиця 3. Середні статистичні дані чоловічої краніологічної серії з могильника XVII ст. Стайки

Table 3. Statistic data of the male craniological series from the burial ground of Staiky, 17th century

Номер за Мартіном	Ознаки	M (n)	σ	m (M)	ms	min	max
1	Поздовжній діаметр	183,7 (10)	6,0	1,90	1,35	177,0	194,0
8	Поперечний діаметр	141,2 (12)	7,5	2,16	1,53	130,0	154,0
17	Висотний діаметр	137,1 (10)	4,9	1,54	1,09	128,0	142,0
20	Вушна висота	115,1 (12)	3,7	1,06	0,75	110,0	122,0
5	Довжина основи черепа	104,0 (9)	4,9	1,62	1,15	95,0	112,0
9	Найменша ширина лоба	96,6 (10)	3,7	1,17	0,82	91,0	104,0
10	Найбільша ширина лоба	119,6 (10)	7,5	2,36	1,67	112,0	136,0
12	Ширина потилиці	109,6 (12)	4,9	1,41	1,00	101,0	117,0
45	Виличний діаметр	136,4 (10)	6,6	2,10	1,48	122,0	145,0
40	Довжина основи обличчя	98,3 (9)	6,2	2,07	1,47	90,0	108,0
48	Верхня висота обличчя	71,9 (7)	2,3	0,86	0,61	68,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	106,0 (10)	4,4	1,40	0,99	101,0	114,0
46	Середня ширина обличчя	97,0 (10)	3,9	1,25	0,88	93,0	105,0
55	Висота носа	51,3 (10)	3,5	1,10	0,78	46,0	56,0
54	Ширина носа	25,4 (11)	1,3	0,38	0,27	24,0	28,0
51	Ширина орбіти	41,5 (9)	1,6	0,53	0,37	40,0	44,0
52	Висота орбіти	32,2 (10)	1,8	0,58	0,41	29,0	35,0
SC (57)	Симотична ширина	10,8 (10)	1,6	0,52	0,37	8,0	13,0
SS	Симотична висота	4,7 (10)	1,3	0,42	0,30	3,0	7,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,6 (7)	2,0	0,77	0,55	19,1	25,0

Закінчення табл. 3.

End of table 3.

Номер за Мартіном	Ознаки	M (n)	σ	m (M)	ms	min	max
DS	Дакріальна висота	11,4 (7)	1,8	0,69	0,49	7,5	13,2
75.1	Кут виступання носа	26,8 (6)	5,9	2,43	1,72	17,0	34,0
77	Назوماлярний кут	139,3 (10)	4,0	1,27	0,90	134,0	145,0
Zm	Зигмаксилярний кут	127,7 (10)	2,8	0,87	0,62	123,0	131,0
8 : 1	Черепний індекс	76,2 (10)	3,9	1,24	0,88	72,0	85,0
48 : 45	Верхній лицевий індекс	52,0 (6)	1,3	0,55	0,39	50,0	54,0
47 : 45	Загальнолицевий індекс	87,0 (4)	5,0	2,51	1,77	81,0	93,0
54 : 55	Носовий індекс	50,2 (10)	4,9	1,54	1,09	43,0	57,0
52 : 51	Орбітний індекс	76,4 (8)	2,8	0,98	0,69	73,0	81,0
DS : DC	Дакріальний індекс	50,9 (7)	10,8	4,09	2,89	34,0	69,0
SS : SC	Симотичний індекс	43,5 (10)	12,2	3,85	2,72	29,0	64,0

M — середня арифметична; n — число випадків; σ — середнє квадратичне відхилення; m (M) — помилка середньої арифметичної; ms — середня помилка сигми.

Таблиця 4. Середні статистичні дані жіночої краніологічної серії з могильника XVII ст. Стайки

Table 4. Statistic data of the female craniological series from the burial ground of Staiky, 17th century

Номер за Мартіном	Ознаки	M (n)	σ	m (M)	ms	min	max
1	Поздовжній діаметр	174,2 (6)	4,5	1,83	1,29	170,0	182,0
8	Поперечний діаметр	139,2 (6)	6,3	2,59	1,83	130,0	146,0
17	Висотний діаметр	129,2 (5)	5,2	2,31	1,63	122,0	136,0
20	Вушна висота	108,5 (6)	4,1	1,68	1,19	102,9	114,5
5	Довжина основи черепа	98,0 (5)	5,5	2,47	1,75	90,0	104,0
9	Найменша ширина лоба	92,5 (6)	2,7	1,09	0,77	88,0	96,0
10	Найбільша ширина лоба	117,5 (6)	5,6	2,28	1,61	108,0	125,0
12	Ширина потилиці	107,3 (6)	3,3	1,36	0,96	102,0	112,0
45	Виличний діаметр	125,3 (6)	1,8	0,71	0,51	122,0	127,0
40	Довжина основи обличчя	93,8 (5)	6,1	2,73	1,93	86,0	102,0
48	Верхня висота обличчя	64,4 (5)	3,0	1,33	0,94	61,0	69,0
43	Верхня ширина обличчя	101,2 (6)	2,9	1,19	0,84	97,0	105,0
46	Середня ширина обличчя	93,0 (6)	5,4	2,19	1,55	86,0	100,0
55	Висота носа	46,6 (6)	1,3	0,54	0,38	45,0	48,0
54	Ширина носа	23,5 (6)	2,4	0,99	0,70	21,0	27,0
51	Ширина орбіти	40,7 (6)	2,0	0,81	0,57	39,0	44,0
52	Висота орбіти	31,5 (6)	2,4	0,99	0,70	28,0	35,0
SC (57)	Симотична ширина	9,9 (6)	0,8	0,32	0,23	9,0	11,0
SS	Симотична висота	3,8 (6)	0,8	0,31	0,22	3,0	6,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	21,5 (4)	2,0	0,99	0,70	19,2	24,0
DS	Дакріальна висота	10,3 (4)	1,0	0,48	0,34	9,0	11,0
75.1	Кут виступання носа	23,5 (4)	4,4	2,22	1,57	20,0	30,0
77	Назо-малярний кут	143,2 (6)	5,9	2,39	1,69	136,0	150,2
Zm	Зигмаксилярний кут	135,7 (6)	5,9	2,40	1,70	130,0	143,0
8 : 1	Черепний індекс	79,9 (6)	4,6	1,89	1,34	71,4	83,5
48 : 45	Верхньолицевий індекс	52,5 (5)	3,8	1,69	1,19	48,4	58,0
47 : 45	Загальнолицевий індекс	88,9 (3)	4,2	2,43	1,72	84,1	92,0
54 : 55	Носовий індекс	50,5 (6)	5,4	2,22	1,57	43,8	58,7
52 : 51	Орбітний індекс	77,6 (6)	6,3	2,57	1,82	71,8	87,7
DS : DC	Дакріальний індекс	48,0 (4)	6,4	3,19	2,25	42,9	57,3
SS : SC	Симотичний індекс	39,0 (6)	9,2	3,75	2,65	28,8	55,6

M — середня арифметична; n — число випадків; σ — середнє квадратичне відхилення; m (M) — помилка середньої арифметичної; ms — середня помилка сигми.

Таблиця 5. Середні характеристики пропорцій черепа і лиця чоловічої серії з могильника Стайки у співставленні з чоловічими вибірками козацької доби з території Центральної України

Table 5. Characteristics of skull proportions of the male series from the burial ground of Staiky in comparison with male samples of Cossack era from the territory of Central Ukraine

Ознаки за Мартіном	Група				
	Стайки XVII ст.	Вишгород XVII ст.	Чигирин XVI—XVII ст.	Михайлівський собор XV—XVIII ст.	Суботів XVII ст.
8 : 1. Черепний індекс	76,2	81,5	82,0	81,4	82,0
45. Ширина вилиць	136,4	135,0	138,4	135,6	138,5
48 : 45. Верхньолицевий індекс	52,0	49,8	50,2	51,9	50,6
77. Назомалярний кут	139,3	142,0	141,6	140,8	140,8
Zm. Зигомаксиллярний кут	127,7	130,1	129,0	123,4	128,8
75.1. Кут випинання носа	26,8	30,0	32,4	31,7	30,8

співставленні із синхронними центральноукраїнськими серіями Вишгород, Чигирин, Михайлівський собор та Суботів, які опублікувала Т. О. Рудич (Рудич 2014, с. 95—99) (табл. 5).

Співставлення чоловічої серії Стайок із вибірками VXI—XVIII ст. з Вишгорода, Чигирин, Михайлівського монастиря у Києві та Суботова свідчить про їх певну антропологічну спорідненість, однак повної морфологічної тотожності між ними не спостерігається. Відмінності між Стайками і названими групами стосуються низки таксономічно значущих ознак, які характеризують форму черепа та пропорції і кути обличчя. Чоловіки зі Стайок загалом мали значно нижчий черепний індекс (76,2), тобто були більш довгоголовими у порівнянні з іншими чоловічими серіями Центральної України, у яких середні значення цього показника (81,4—82,0) не виходить за межі брахікранії.

За співвідношенням основних діаметрів обличчя, які визначають його пропорції і оцінюються за

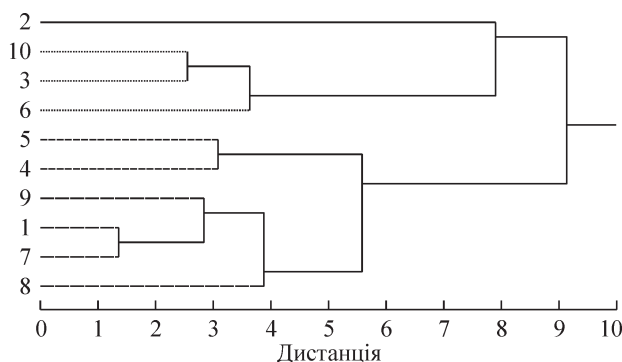

Рис. 7. Дендрограма кластеризації відстаней Евкліда між 10 чоловічими краніологічними серіями за 7 краніологічними ознаками: 1 — Чернігівський Дитинець X—XIII ст.; 2 — Чернігівський Некрополь X—XIII ст.; 3 — Вишгород; 4 — Михайлівський монастир (м. Київ); 5 — Чигирин; 6 — Липецьк; 7 — Стайки; 8 — Псков XII ст.; 9 — Юр'єв; 10 — Псков XIV—XVI ст.

Fig. 7. Clustering dendrogram of Euclid distances between 10 male craniological series by seven craniological features: 1 — Chernihiv Dytnets' 10th—13th cent.; 2 — Chernihiv Necropol 10th—13th cent.; 3 — Vyshgorod; 4 — St. Michael's Monastery (Kyiv); 5 — Chyhyryn; 6 — Lypetsk; 7 — Staiky; 8 — Pskov 12th cent.; 9 — Yuriev; 10 — Pskov 14th—16th cent.

величиною верхньолицьового показника, чоловіче населення Стайок відрізнялось відносно більш високим (за верхньолицевим індексом 52,0) лицем порівняно з синхронними групами Вишгорода, Чигирин та Суботова. Водночас середнє значення виличного діаметра (136,4 мм) чоловічої вибірки Стайок цілком входить до розмаху варіації цього показника в згаданих центрально-українських серіях VXI—XVIII ст. Варто також зазначити, що порівняно з цими групами, у чоловіків зі Стайок обличчя було сильніше профільованим у горизонтальній площині як на рівні орбіт, так і на середньому рівні, про що свідчать середні значення назомалярного та зигомаксиллярного кутів (табл. 5).

У пошуках можливих джерел витоку зазначених особливостей морфології чоловічих черепів із могильника Стайки, за якими вони не вписуються до кола відомих синхронних вибірок регіону, варто звернути увагу на відомі краніологічні серії давньоруського часу. Подібний тип (мезокранний середньолиций) зустрічався на досить обмеженій території у давньоруських сільських придніпровських могильниках (здебільшого на Правобережжі), де він асоціюється з полянським населенням (Рудич 2014, с. 112). Цікавими є результати співставлення чоловічої вибірки Стайок з деякими давньоруськими і середньовічними серіями за сімома таксономічно важливими ознаками (поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепної коробки, виличний діаметр, верхня висота обличчя, орбітний і носовий індекси). За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстань Евкліда, метод Complete) порівнювані групи розподілилися на три підкластери. Чоловіча серія Стайок знаходиться у одному субкластері і у безпосередній близькості з вибіркою із чернігівського Дитинця X—XIII ст., яка належить до мезокранного типу з помірно широким і добре профільованим лицем. До цього ж типу, за класифікацією Т. І. Алексеевої, відносяться чернігівські, київські та переяславські поляни (Алексеева 1973, с. 67, табл. 20). На деякій відстані, але в цьому ж підкластері, розташовані групи Псков XII ст. та Юр'єв. Окремий, другий підкластер формують вибірки з Чигирини і Михайлівського монастиря, а серія з Вишгорода потрапляє у третій (рис. 7).

Цікаво, що при розширенні кількості краніологічних ознак до 11, а кола давньоруських і середньовічних східноєвропейських груп до 27, близьке сусідство серії з могильника Стайки із вибіркою з чернігівського Дитинця залишається незмінним. Як видно з наведеного нижче графіка кластеризації відстаней Евкліда, ці групи знову розташувалися поруч в одному підкластері (рис. 8, групи 1 і 27, нижній підкластер).

Звичайно, наведеного прикладу антропологічної тотожності двох груп діахронного населення недостатньо для висновку про генетичний зв'язок чоловічого населення Стайок із давньоруськими популяціями, які мешкали на землях літописних полян. Якщо робити таке припущення, слід відповісти на питання, чому краніологічний комплекс полян не зазнав впливу епохального процесу брахікефалізації, який згодом позначився на більшості пізньосередньовічних груп Середнього і Нижнього Подніпров'я, однак розгляд цього питання виходить за межі тематики даної роботи.

Вірогідним поясненням появи у середовищі загалом брахікранного населення Центральної України популяції з більш вузьким черепом і високим обличчям може бути надходження сюди окремих груп із сусідніх територій — ареалів відповідної морфології. Для визначення можливих напрямів зв'язків із антропологічно близькими європейськими популяціями проведено співставлення чоловічої серії могильника Стайки з 38 синхронними або близькими за часом вибірками з території Східної і Північної Європи. Дослідження проводилося за допомогою методів багатовимірної статистики, використання яких для міжгрупових співставлень в антропології обґрунтовано в роботах В. Є. Дерябіна (Дерябин 2005). Порівняння здійснювалося за 14 краніологічними ознаками методом канонічного дискримінантного аналізу з використанням внутрішньогрупової кореляційної матриці, при розрахунках застосовано пакет програм «Statistica 8» та адаптовані для антропологічного аналізу програми «Canon» Б. О. Козінцева.

Для міжгрупового аналізу з теренів України залучені чоловічі вибірки Чигирин XVI—XVII ст. (Рудич 2014а, с. 170—171), Михайлівський монастир XV—XVIII ст., (Рудич 2014а, с. 179—180), Вишгород XVII ст. (Рудич 2014а, с. 185), Меджибіж XIV—XVI ст. (Рудич 2010, с. 129—130), Суботів (Рудич 2014а, с. 177), Лютецька XVII—XVIII ст. (Долженко 2012, с. 487—507) і Батурич XVII—XVIII ст. (Dolzhenko 2014, р. 40—56). Білоруси Полісся представлені матеріалами XVIII—XIX ст., опублікованими мінськими антропологами (Тєгако, Микулич, Саливон 1978, с. 27—28). Середньовічне населення з території Росії репрезентують серії Ярославль XVII ст. (Гончарова 2011, с. 206), Псков XIV—XVI ст. (Санкина 2000, с. 14—15), Козіно XVIII ст. (Євтеєв 2011, с. 433—440) та Новгород XVI—XVIII ст. (Євтеєв 2015, с. 176—192). Крім того, з цих територій залучені матеріали з публікації В. П. Алексєєва, зокрема, дві вибірки білорусів (південні і центральні), росіяни Орловської й Курської губерній, Себеж, Стара Ладога, а також

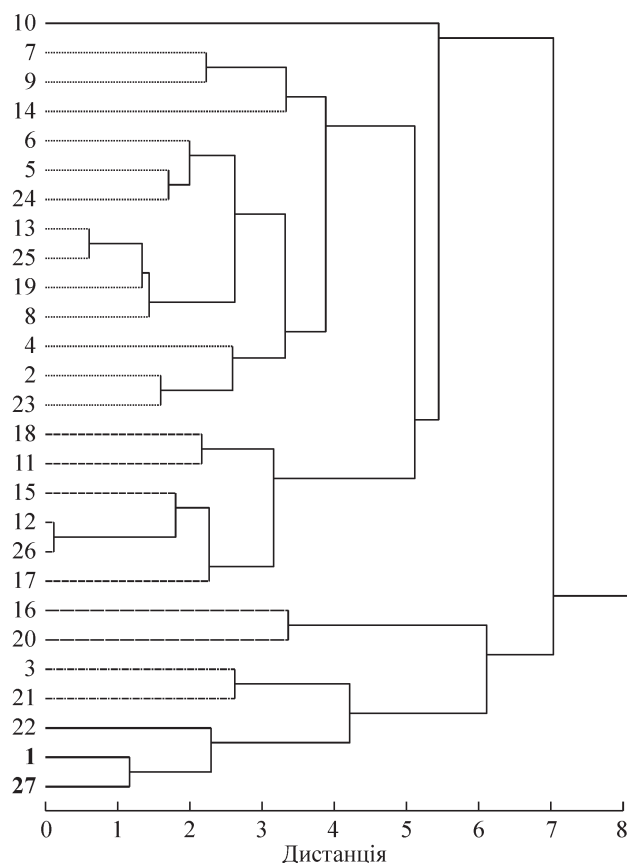

Рис. 8. Дендрограма кластеризації евклідових відстаней між 27 краніологічними чоловічими серіями за 11 ознаками: 1 — Стайки; 27 — Чернігівський Дитинець

Fig. 8. Clustering dendrogram of Euclidean distances between 27 craniological male series by 11 traits: 1 — Staiky; 27 — Chernihiv Dytynets'

три серії українців (південні, центральні та західні) XVIII—XIX ст. (Алексєєв 2008, с. 311—336).

Латиші представлені матеріалами, які опублікувала різька дослідниця Р. Я. Денисова, зокрема серіями Мартиньсала XIV—XVII ст., Тервете XIV—XVII ст. (Денисова 1977, с. 223—228), вибірками XVII—XVIII ст. Леймані і Пургайлі (Денисова 1977, с. 241—243, 255—258), а також трьома групами XVIII—XIX ст., які опрацював В. П. Алексєєв (Алексєєв 2008, с. 226—231): Латиші 1 (Дурбе), Латиші 2 (західні) і Латиші 3 (східні, м. Лудза, Латгалія). Їх доповнює краніологічна серія Орманькаліс XIX ст. (Зариня 1990, с. 117). Крім латиських груп, територія Прибалтики репрезентована чотирма естонськими вибірками — Оतेпя XIV—XVI ст., Варбола XIV—XVII ст., Кабіна XVII ст. і Кохтла-Ярве XVII—XVIII ст. (Марк 1956, с. 191, 192, 221—223) і однією серією литовців (Алексєєв 2008). Молдовани представлені групою Варатік XVII—XIX ст. (Великанова 1975, с. 141—142).

Розташування цих краніологічних серій у просторі двох перших канонічних векторів (КВ), які загалом охоплюють 78,9 % мінливості вихідних ознак, визначається високими навантаженнями по КВ I значень поздовжнього діаметру, верхньої висоти обличчя, ширини орбіти і носа, а по КВ II — основних широтних параметрів черепа (поперечний

Таблиця 6. Елементи перших трьох канонічних векторів для 38 чоловічих груп

Table 6. Elements of the first three canonical vectors for 38 male groups

Ознаки	Канонічний вектор		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,707	0,430	0,149
8. Поперечний діаметр	-0,291	0,416	0,262
17. Висотний діаметр ($ba-br$)	-0,100	0,230	0,295
9. Найменша ширина лоба	0,021	0,300	0,057
45. Виличний діаметр	-0,128	0,536	0,294
48. Верхня висота обличчя	0,620	-0,288	0,319
55. Висота носа	0,101	0,430	0,126
54. Ширина носа	0,296	0,006	0,215
51. Ширина орбіти	0,700	0,438	0,431
52. Висота орбіти	0,475	0,509	0,197
77. Назомалярний кут	0,281	-0,419	0,278
Zm'. Зигомасиллярний кут	-0,207	0,308	-0,114
SS:SC. Симотичний індекс	0,013	-0,573	0,297
75.1. Кут випинання носа	0,295	-0,006	-0,669
Внесок у загальну дисперсію, %	46,336	32,543	21,120

діаметр, ширина чола, виличний діаметр) та кутів горизонтального профілювання обличчя (табл. 6).

Відповідно, на графіку (рис. 9) у верхній частині кореляційного поля I і II канонічних векторів концентруються групи, які є найбільш широко-ловими і мають ширше і слабше профільоване у горизонтальній площині лице. Тут розташована переважна більшість українських і російських середньовічних серій, три латиські (Тервете, Пургайлі, Латиші 2), а також вибірка з території Молдови. Краніологічна серія Стайки розмістилася в нижній частині кореляційного поля, куди тяжіє більшість східнобалтійських груп. Тут вона входить до невеликого кластеру разом з вибірками Кабіна, Орманькаліс та Кохтла-Ярве (рис. 9).

Жіноча вибірка Стайки займає відособлене місце в колі 28 середньовічних жіночих східноєвропейських серій, але все ж найближча вона до синхронних груп Середньої Наддніпрянщини — Вишгород, Чигирин, Михайлівський Монастир (рис. 10). Жінки Стайок відрізняються від згаданих груп жіночого населення Середньої Наддніпрянщини нижчим черепним індексом, дещо вужчим і вищим обличчям, тобто відмінності в будові черепа і лица ідуть в тому ж напрямку,

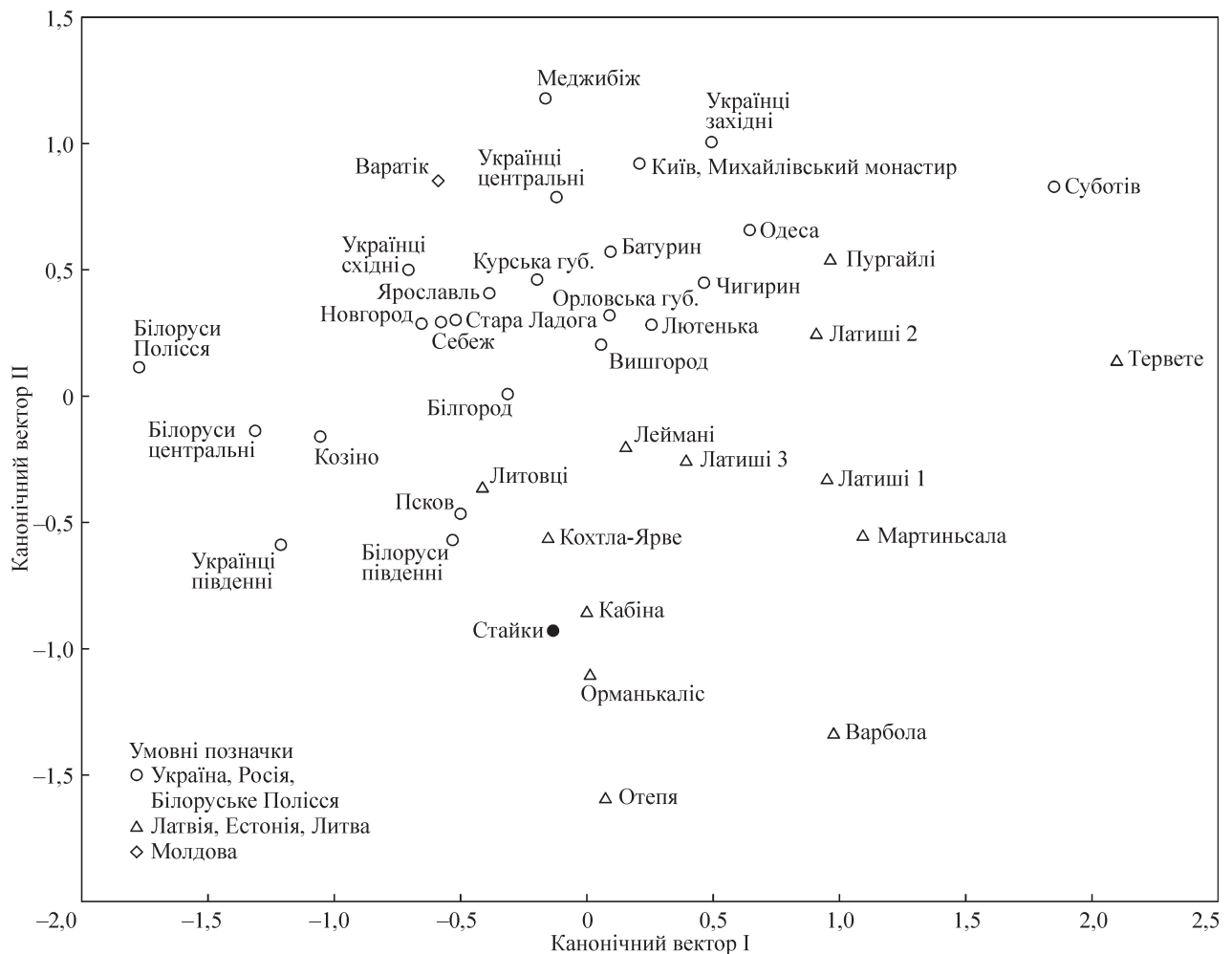

Рис. 9. Результати канонічного аналізу співставлення чоловічої краніологічної серії могильника Стайки з 38 синхронними чоловічими вибірками Східної Європи

Fig. 9. Results of the canonical analysis of the Staike male craniological series with 38 synchronous male samples from Eastern Europe

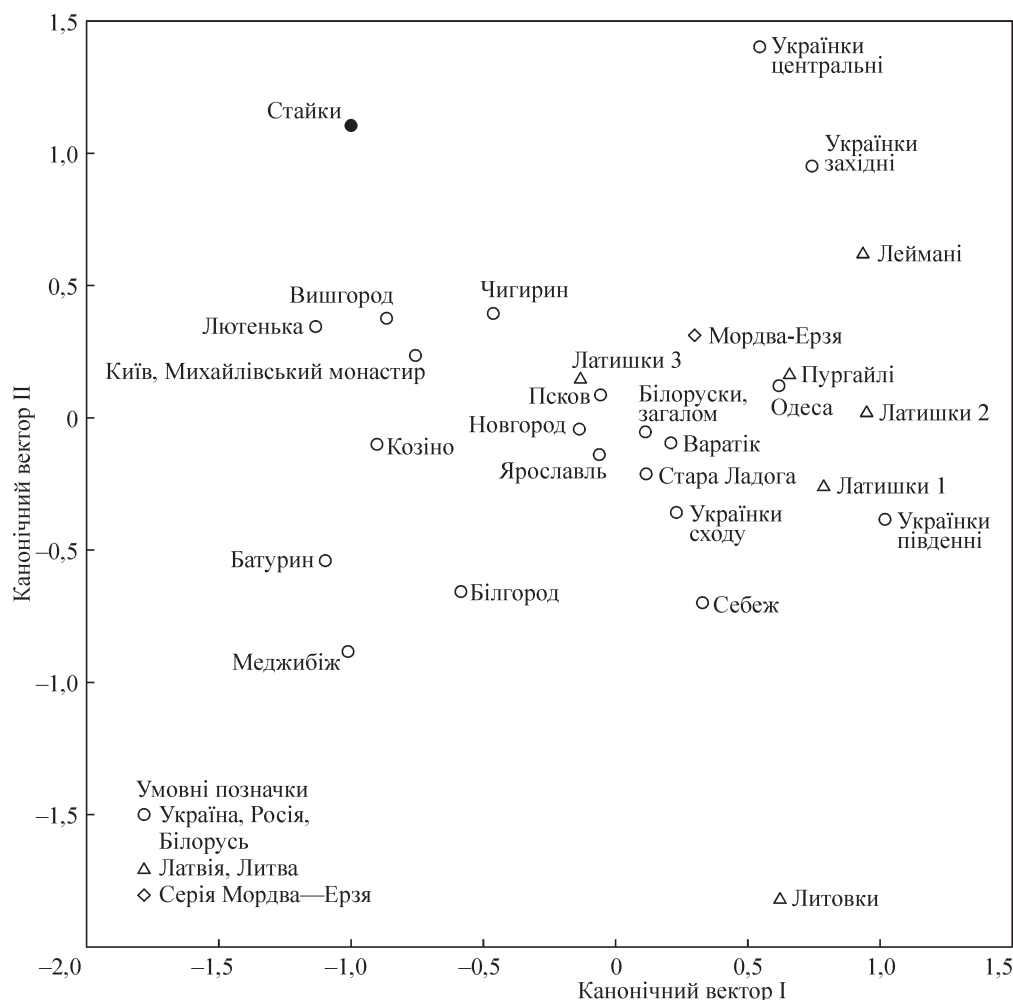

Рис. 10. Результати канонічного аналізу співставлення жіночої краніологічної серії могильника Стайки з 28 жіночими синхронними групами Східної Європи

Fig. 10. Results of the canonical analysis of the Staiky female craniological series with 28 female synchronous groups from Eastern Europe

що і у відповідних чоловічих групах. Виняток складає градієнт горизонтального профілювання обличчя, яке у жінок в Стайках було слабше, а у чоловіків — краще профілюване, у ніж відповідних гендерних групах з території Середнього Подніпров'я.

З результатами порівняльного краніологічного аналізу певною мірою узгоджуються спостереження, отримані Ю. В. Долженком при вивченні епігенетичних ознак на черепках зі Стайок за краніофенетичною і краніоскопічною методиками. Використання багатовимірного аналізу при співставленні з 21 східноєвропейською групою XVI—XVIII ст. показало, що серія з могильника Стайки не знаходить собі аналогій серед слов'янських серій, однак виявляє помірну подібність до двох балтійських груп, які репрезентують латишів і литовців (Долженко 2011, с. 180). Водночас за однією з ознак (підорбітний візерунок II тиу) серія Стайки виявляє слабе тяжіння до кола південних європеїдів. Хоча такі висновки не суперечать результатам краніологічного аналізу, однак для їх подальшого обґрунтування необхідно залучення до міжгрупового співставлення більшої кількості груп з території України, для чого вони мають бути досліджені за краніоскопічними методиками.

Виявлений північно-західний вектор антропологічних зв'язків чоловічого населення Стайок цілком вписується в історичну ретроспективу взаємодії балтських компонентів з давньоруським середовищем в межах Київського князівства. Антропологічні дані співвідносяться з аргументованим припущенням археологів про існування певної стратегії розселення різноетнічних груп в прикордонному просторі на півдні давньоруської держави (Моця 2018). Про безпосереднє перебування західнобалтських груп на південноруських землях свідчить відкритий нещодавно у Поросі могильник давньоруського часу Острів 1, який попередньо датовано XI ст. (Івакін та ін. 2018, с. 156). На думку цих дослідників, поховані в могильнику Острів 1 могли бути переселенцями з балтських племен на родючі південно-руські порубіжні зі Степом землі, і київським князем на них було покладено обов'язки з оборони від нападів кочовиків. Аналіз антропологічних матеріалів цього могильника є надзвичайно важливим для висвітлення маловивчених періодів історії Східної Європи, зокрема, витоків окремих антропологічних компонентів у складі давньоруського і середньовічного населення території України.

Література

- Алексеев, В. П. 2008. *Избранное*, 4: Происхождение народов Восточной Европы. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1973. *Этногенез восточных славян*. Москва: Наука.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Гончарова, Н. Н. 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии. Научный альманах*, 1, с. 202-216.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Квітницький, М. В., Коваль, О. А., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2004. *Звіт про роботи Північної експедиції в 2004 році*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2004/215.
- Денисова, Р. Я. 1977. *Этногенез латышей (по данным краниологии)*. Рига: Зинатне.
- Дерябин, В. Е. 2005. *Краткий справочник по решению типовых задач биометрической обработки антропологических данных*. Москва: ВИНТИ РАН.
- Долженко, Ю. В. 2011. Неметрические признаки на черепках из могильника Стайки времен казачества. *Вестник антропологии. Научный альманах*, 19, с. 169-181.
- Долженко, Ю. В. 2012. Антропологічні матеріали могильника козацького часу Лютецька. В: Отрошенко, В. В. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології східної України (пам'яті С. Н. Братченка)*. Луганськ, с. 487-507.
- Долженко, Ю. В., Мазурик, Ю. М. 2015. Краниологія населення Луцька XVII—XX ст. *Український історичний збірник*, 18, с. 368-386.
- Дяченко, В. Д. 1965. *Антропологічний склад українського народу*. Київ: Наукова думка.
- Зарина, Г. В. 1990. Антропологический состав населения Аугшмес XVI—XIX вв. В: Денисова, Р. Я. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны: этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 109-123.
- Евтеев, А. А. 2011. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутрисерийная изменчивость и предварительные результаты межсерийного анализа. *Археология Подмосковья*, 7: Материалы научного семинара, с. 433-440.
- Евтеев, А. А., Олейников, О. М. 2015. Археологические и палеоантропологические исследования на Даньславле улице в Великом Новгороде. *Российская археология*, 1, с. 176-192.
- Івакін, В., Баранов, В., Бібіков Д., Зоценко, І., Сорокун, А. 2018. Середньовічний балтський могильник на Поросі (за результатами археологічних досліджень 2017—2018 рр.). В: *І всеукраїнський археологічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей*. Ніжин, с. 156.
- Козак, О. Д. 2014. Жителі сотенного містечка Стайки XVII—XVIII ст. (за матеріалами біоархеології). *Історична антропология та біоархеология України*, 1, с. 116-130.
- Марк, К. Ю. 1956. Палеоантропология Эстонской ССР. *Балтийский этнографический сборник трудов Института этнографии АН СССР*, 32, с. 170-228.
- Моця, О. П. 2018. Доповідь на міжнародній конференції «Поросся у системі міжетнічних контактів Східної Європи: південний фронтір давньоруської держави».
- Петраускас, А. В., Готун, І. А., Квітницький, М. В. 2007. Охоронні дослідження біля с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 303-306.
- Петраускас, А. В., Готун, І. А., Квітницький, М. В., Коваль, О. А. 2007. Розвідкові роботи в околицях с. Стайки. *Археологічні дослідження в Україні 2005—2007 рр.*, с. 306-307.
- Покас, П. М. 1993. До палеоантропології київського Подолу XV—XVII ст. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989*, с. 134-144.
- Потехіна, І. Д. 2016. До антропології козацької доби: могильник Стайки. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 166-171.
- Рудич, Т. А. 2000. К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. *Стетии Восточной Европы в эпоху средневековья*, 1, с. 381-391.
- Рудич, Т. О. 2009. Про антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя. *Археология*, 1, с. 16-25.
- Рудич, Т. О. 2010. Додаток II. Антропологічні матеріали з розкопок Меджибожа. В: Толкачов, Ю. *Меджибізька фортеця*. Київ: Олег Філюк, с. 122-130.
- Рудич, Т. О. 2014а. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тис. н. е. за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАН України.
- Рудич, Т. О. 2014б. Антропологічний склад населення Центральної України козацької доби. *Історична антропология та біоархеология України*, 1, с. 94-115.
- Рудич, Т. О. 2016. Антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я козацького часу. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 25, с. 160-165.
- Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.
- Сегеда, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу (етногенетичний аспект)*. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги.
- Тегак, Л. И., Микулич, А. И., Саливон, И. И. 1978. *Антропология Белорусского Полесья*. Минск: Наука и техника.
- Dolzhenko, Yu. V. 2014. Craniological characteristics of the Baturyn's population in 17—18 centuries. *Ніжинська старовина*, 18 (21): Пам'яткознавство Північного регіону України, 6, р. 40-56.
- Malinowski, A. 1981. Materiały kranologiczne z byłego zakładu antropologiczno-etnologicznego UJK we Lwowie. *Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich*. Poznań, s. 125-145.

І. Д. Потехіна

Краниологический комплекс обитателей городка Стайки XVII в. и его происхождение

В позднем средневековье завершается интеграция антропологического типа, характерного для большинства современного населения Украины. На основе материалов из могильника XVII в. у с. Стайки (Кагарлицкий р-н, Киевская обл.) были проанализированы краниологический комплекс и антропологические связи одной из позднесредневековых популяций Среднего Поднепровья. Могильник раскопан в 2006 г. Северной экспедицией Института археологии НАН Украины под руководством А. Петраускаса. Обследовано 30 скелетов, 14 из которых принадлежали мужчинам, 6 — женщинам, 10 — детям. Жители городка Стайки в физическом отношении были типичными представителями средневекового сельского населения, имели средний рост и хорошо развитые мышцы, массивный череп с ярко выраженным рельефом. Многочисленные травмы черепа, переломы ребер, длинных костей рук, ног и ключиц у мужчин свидетельствуют о военной практике, больших физических нагрузках и травматогенности окружающей среды (Kozak 2014).

Краниологическая коллекция из могильника в Стайках насчитывает 12 мужских и 6 женских черепов. Мужская серия в среднем мезокранная, женская — суббрахиокранная. Мужское население городка Стайки отличалось относительно

но более высоким лицом по сравнению с синхронными обитателями Вышгорода, Чигирина и Суботова. По результатам канонического анализа, мужская краниологическая серия Стайки тяготеет к кластеру восточнобалтийских групп, куда входят выборки Кабина, Орманькалис и Кохтла-Ярве (рис. 9). Северо-западный вектор антропологических связей мужского населения Стаек вполне вписывается в историческую ретроспективу взаимодействия балтских компонентов с древнерусской средой в пределах Киевского княжества. Антропологические данные соотносятся с предположением археологов об определенной стратегии расселения разнотнических групп в пограничном пространстве на юге древнерусского государства (Моця 2018). О непосредственном пребывании балтских групп на южнорусских землях свидетельствует и открытый недавно в Поросье могильник древнерусского времени Остров 1 (Івакін та ін. 2018), который является чрезвычайно важным для выяснения истоков антропологических компонентов в составе древнерусского и средневекового населения территории Украины.

Ключевые слова: Среднее Приднепровье, позднее средневековье, антропологический тип, краниология, канонический анализ.

I. Potekhina

The craniological complex and origin of the 17th century inhabitants of the town of Staiky

During the Late Middle Ages the integration of the anthropological type, which is characteristic for most of the modern population of Ukraine, was completed. The craniological complex and anthropological relationships of one of the late medieval populations of the Middle Dnieper Basin are analyzed in the current study, which is based on materials from the 17th century burial ground of Staiky (Kagarlik district, Kiev region). The burial ground was excavated in 2006 by the Northern Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine headed by A. Petrauskas. A total of 30 skeletons

were examined, 14 of which were male, 6 were female, and 10 were children. The inhabitants of the town of Staiky were typical representatives of the medieval rural population; they had medium height and well developed muscles, and a massive skull with a pronounced relief. A large number of injuries to the skull, fractures of ribs, long bones of the arms, legs, and collarbone in men indicate military practice, great physical exertion, and a traumatogenic environment (Козак 2014).

The craniological collection of Staiky includes 12 male and 6 female skulls. The male series is on average mesocranic, whilst the female series is sub-brachicranic. A relatively high face, when compared to the synchronous groups of Vyshgorod, Chygyryn and Subotov, distinguishes the male population of Staiky. According to the results of canonical analysis, the male craniological series of Staiky gravitates toward a cluster of East Baltic groups, which include samples from Kabina, Ormankalis and Kohtla-Järve (fig. 9). The northwestern vector of the anthropological ties of the male population of Staiky fits quite well into the historical retrospective of the interaction of the Baltic components with the Old Rus milieu within the principality of Kyiv. Anthropological data correlate with the assumptions of archaeologists about the strategy for the resettlement of multiethnic groups in the border areas in the south of the Old Rus state (Моця 2018). The direct presence of the Baltic groups on the South Rus lands is also evidenced by the Ostriv 1 cemetery of Old Rus age that has recently been discovered in the Ros River Basin (Івакін et al. 2018). This cemetery is extremely important for elucidating the origins of the anthropological components in the Old Rus and medieval populations of Ukraine.

Keywords: Middle Dnieper region, Late Middle Ages, anthropological type, craniology, canonical analysis.

ПОТЕХІНА Інна Дмитрівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

POTEKHINA Inna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhgradu ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

potekhina_inna@iananu.org.ua.